

БІБЛІОТЕКА
„УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА“.
Ч. 3.

БАНДУРИСТ.

Ж А Х.

ЗБІРКА ОПОВІДАнь.

БЕРЛІН 1921.
З друкарні Гофмана у Зальцведелі.

БАНДУРИСТ.

Ж А Х.

ЗБІРКА ОПОВІДАнь

П.-в. Редактору "З. Слова"
булеву З. Куфалі.

А високоновагани Наме вогноге.
А забнеди памидан, що тївган
Звдган Вашнї касїдї каснєкєкє ново-
гнє свїтї. Кунїдїге те ії вїгнєкє, днє
вграс нєгї нїгдїге до нас нован і вгднєкєкє

Авїгдїге.

1921. V. 7

На Намєгєкєкє 4 вгднєкєкє.

БЕРЛІН 1921.

Ж А Х.

Розмовляли про страшне, про мертвяків, примари... Панна Безкрая, що була безнадійно закохана в лікаря Синицю, як раз скінчила оповідати про якийсь випадок із нею на цвинтарі. На її думку він був занадто надприродний і страшний... Тому вона, хоч з того часу пройшло найменше п'ятнадцять років, силкувалася викликати на своєму, досить уже з'ялому обличчю, самий неідроблений жах, який ніби один тільки примушував її часом занадто близьенько тупитися до Синиці. Але всі присутні й навіть сам лікар природу того страху розуміли саме так, як того й треба було...

Крім панни Безкрайої та лікаря Синиці, який бучиво величав себе д-ром медицини, довгого добродія з пенсне на носі й мугирними звуками під носом, в кімнаті було ще декілька осіб. Пані Легенька, яку всі поважали за розум і тому відзначали на виборах. Її чоловік, з постійною лагідненькою усмішкою риженький панок, що трохи побоювався своєї розумної жінки й инакше не звертався до неї, як Мотря Іванівна. Цим він завжди вводив у блуд нову людину, яка почувши від його: «зверніться, будь ласка, добродію, в цій справі до Мотрі Івановни», ніколи спершу не могла здогадатися про звичайні дружчини між ними відносини. Пані Шістенкова, що зараз-же умлівала, коли хтось з наддніпрянських Українців несподівано для нього самого промовляв якесь слово по московськи, хоч сама дозволяла собі частенько висловлюватися по поль-

ському, а «quatschen» вона таки фахово любила й по німецькому.

Крім цих визначних осіб було ще декілька персон, цікавих тільки тим, що належали до емігрантської колонії в Н., а тому мали всі звичайні прикмети цього сорту людей. Вони вже давно відірвалися від справжнього життя й дійсної роботи, через що упірнули з головою в bagno поговорів і інтриг, на якій основі й утворювався тут „vox populi“ відносно якоїсь нелюбленої за самостійність персони в тих-же емігрантів, губили час на нудні збори й зустрічі й взагалі обставляли своє життя, не дивлячись на придбані в недавні щасливі часи лакові ботики, смокінги й фракки так, що воно, навіть у цьому великому європейському центрові, носило характер «життя хutorянського». Навіть «стяга до дому» більш отвертим та балакучим елементом із емігрантів пояснювалася нудьгою по національній страві, а не могутнім стремлінням стати до роботи вдома, в ряди страдаючого народу, хоч, як послухати, то кожний із них був першим і найкращим сином України, який, це найменш, мусів бути повіреним по її ділам.

Ще була тут одна особа, яка недавно явилася в цім товаристві й тому дуже рзжнилася від інших і по зовнішньому виглядові й по внутрішньому складу. Це був старшина Куня. Відкля він узявся, ніхто напевно не знав. Одні казали, що він інтернований більшовик, другі—що він дістався до Берліну з українського фронту через Польшу. Останні дні він частенько появлявся в цьому товаристві, але ще ніхто не чув від його жадного цікавого слова, жадного оповідання. На всі запити про положення на Україні він завжди здвигував плечима, при чім в

Його стомлених очах світилася якась ледве помітка зневага до цікавих, стискував зубами люльку й тонкими губами, що ставали після такого «маньовра» вільними, мимрив: «Не цікаво, добродію!» Через те всі страшно здивувалися, коли раптом Куня витяг з роту люльку, не то всміхнувся, не то окрививсь у бік панночки Безкрайної, яка в цей мент, видимо, особливо жахалася, й тому сиділа занадто близько до Синиці, й сказав:

— Вся ця Ваша історія на цвинтарі нецікава, зовсім нецікава й не страшна. Як хочете,— звернувся він до усіх,—так я Вам розкажу трохи поважнішого й страшнішого.

Всі спершу приємно здивувалися, а потім вразуж згодилися.

— Сьогодні 9. лютого. Рівно рік перейшов з того момента, про який я вам зараз розкажу. Картина того вечера я ніколи не забуду, я певен у тому, й ніколи не згадуватиму її інакше, щоб я увесь не тремтів, щоб не тремтіли мої руки, як ось зараз бачите, щоб не стигло серце, щоб не йшов поза шкурою холод... Я—солдат і маю добрі нерви, які за ці сім років було де привчити до всякого страхіття, та як я згадую про те, про що зараз Ви почувете, я не можу запаанувати над собою.

Куня на хвилю зупинивсь, подивився на всіх якимсь мертвим поглядом і продовжував:

— Коли Ви довідаєтеся, що я по черзі служив у большевиків, денікинців, петлюрівців і т. д., Ви не будете занадто високого погляду про мою особу, але, кажу Вам отверто, я й сам себе не поважаю...

Куня сказав це так просто й так байдуже подивився на товариство, що навіть пані Шістенкова, яка всім була відома, яко патентована чес-

нога, забула умліти й дивилася на Куню так ніби він нічого страшного не сказав.

— Я не považаю себе, як не považаю тисячі таких панків, як я, що потворилися на Україні, лавіруючи м'ж усіма тими численними політичними ситуаціями, про які й Ви, навіть тут, за кордоном, знаєте.

— Історія, про яку я збірився розказати, відноситься до часу, коли я був денникінцем. Тоді якраз «гріана» денникінська армія відступала й разом із тим таяли її полки. Ми відійшли вже аж за Р. Саме тоді я занедужав: у мене боліла нога, яку два місяці перед тим прострелили тіж денникінці, коли я був петлюрівцем. Мені прийшлося евакууватися до лазарету в Е. По дорозі до цього міста доїхав я до однієї стації, де мусів пересідати на другий потяг, якого приходилося чекати аж до ранку. Стація була забита народом і в залі не можна було не то найти якесь місце, а навіть продертися через людські тіла з одного її кінця на другий. Приходилося шукати вишого захисту від гострого вітру й морозу, які в цей день здавалось, рішили особливо вперто донімати бідний люд. Але нога моя боліла так, що я мусів присісти під стацію. Сонечко сідало й заливало все навколо червоним сльвом; робилося ще холодніше, тому довго так сидіти й надіятися на те, що моя плохенька шинеля мене може захистити від скаженого вітру й согріти від морозу, не приходилося. Треба було щось думати. В цьому розпачливому стані згадав я несподівано, що можу звернутися до команданта стації й прохати у його притулку. Так я й зробив. Той направив мене до евакуаційного пункту, котрий по його словам був біля самої стації. „Там можеге ви-

опатися й пообідати“,—потішив він мене, коли я з подякою виходив від його, радіючи, що нарешті можу десь приткнутися й відпочити. Після довгої шуканини побачив я нарешті серед якихось сараїв „пункт“ і відчинив двері. На мене повіяло таким страшним смородом, що я мусів вчепитися в одвірки, щоб не впасти. Колиж я трохи роздививсь, то побачив багато людей, які лежали покотом на долівці й так густо, що пройти між ними було нелегко. Вліва самах дверей стояв якийсь добродій і збентежено дивився в кут, відкіля неслося якесь харчання. На мій запит, що це за люди, він відповів, що то хворі на тиф. Мені зробилося моторошно, але я опанував собою і, рішивши, що не туди поїду, звернувся до невідомого з запитом, де тут можна булоб пообідати та відпочити. Це питання здалося йому видимо страшенно диким й він роздратовано відповів: «Слухайте, добродію, який тут обід. Ви подивіться, ось там, у куті, дванадцять вже готових та ось п'ять», показав він рукою прям сенько під мої ноги, так що я мимохіть позадкував до самах дверей. „Ви за обід питаєте, а тут ось мерців нікому вивести, шклянку води конаючим подати“...

З почуттям сорому, страху й гидливості вискочив я з пункту. В ушах лунало хрипіння умираючих, перед очима стояв страшенний образ лежачого покотом люду, завернутого в якесь лохміття, ще живого мішма в мертвим. В душі кипів гнів, виростав протест проти цього нечуваного явища, а в мозку... він шукав винного... І думка, як блискавка перестрібувала з одної постаті на другу, з одного образу на инший і впізнавала в них однаково гидкі обличчя і тих, що поглиблювали революцію, й тих,

що мріяли про поворот старого ладу. Впізнавала й лютилася, що вони вибрали місцем своєї божевільної боротьби саме терен України. Лютилася, що вони виривали один у другого владу, однаково невинсну для українського народу, який мусів платитися так жорстоко, так нечувано за цю чужу боротьбу кращим квітом своїм, що лежав по сотнях таких стацій, живий і мертвий разом, обнявшись і в агонії стискаючи руки, один другому, ніби ще живий нагадував вже мертвому, щоб не забув він передати там, в горі, про ту кривду, що зроблено з ними, з цілим народом. Як божевільний блукав я серед якихсь стаційних будівель, по чепурненьких колись газонах стаційного садку та поваленого й на-половину вже розтасканого на опал пофарбованого палісаднику. До душевних переживань приєднувалася ще власна фізична біль і втома і, повний розпуч, не знав я, що мені в світі божому робити. Несподівано мені на очі кинулася якась альтана, в якій раніш начальник стації у літку пив чай. Я рішив там притулитися. Я знав, ще тепла там не сподіватися, а всеж краще, чим на дворі, на морозі й на цьому вітрі, від якого не було спасення. Разом я смикнув до себе двері й закричав так дико, що той мій власний крик і досі стоїть у мене в ушах. Те, що я побачив, було для мене завжди несподіване й страшне. Я вже не почував тоді ні болю в носі, ні вітру й морозу. Я тремтів вже не від холоду, а від того, що бачив перед собою. І чим більш я на те страшне дививсь, тим більш губив волю й не міг виконати одного бажання, що стукало мені в мовок, що наповнювало всю мою істоту—скоріше геть, геть від тої картини!..

Від долинки й до гори на висоту моєї по-
статі, в червонім сяєві заходячого сонця лежа-
ли трупи людей, складені як дрова, так, що
спідняй ряд лежав на долинці ногами до две-
рей. Другий був покладений впоперек тих, бо-
ком до мене, слідуєчий—знову ногами, верхній
боком і т. д., і т. д. штук пятьдесят. Ні в од-
ного чобіті! Тільки брудні, посинілі, постерті
ноги через ряд стречали перед моїми очима.
Тіла були всі роздягнені, або вдягнені в якесь
лохміття, що тріпалося від вітру, який вільно
гуляв по альтані через відчинені мною двері й
повибивані шибки, і робило вражіння, ніби вся
ця маса трупів ще рухається, ще силкується
видратися один від другого і в знесиллі
корчить пальці, роздирає мертві шкляні очі,
скрегоче вищеряними зубами деяких видимих
мені бокових голів.

На Куню страшно було дивитися: зблідло
й витягнулося обличчя, тремтіла посинілі губи,
стукала об скло тонкими, не зовсім чистими
пальцями руки, безсило кинуті на столик для
сигар, нерухомо дивилися в якусь кропку на
стінці поширеними зіницями очі! Ніхто не ру-
хавсь і всі—одні суворо, інші непритомно й
збентежено, дивилися в ці мертві очі, в ці на-
пів відчинені уста й чекали, чекали ще чогось
страшнішого. І коли через хвилю Куня опану-
вав трохи собою, почули далі:

— Я не знаю, докиб я ще стояв і двивавсь
на той жах, але гудок паротягу вивів мене з
цього остовпіння. Перше бажання було тікати,
але я наткнувся на четверо люда, які якраз
підходили, бліді й суворі, до альтани. Я став, а
люде почали розбирати мертвяків і носити до
вагону санітарного потягу. Я стояв, тремтів і—

дививсь... Мабуть вже з двадцять їх було переложено у потяг, коли я нарешті кинувсь бігти до стації. За дозволом коменданта потягу мені, як хорому, вдалося зайняти місце в одному з вагонів. Насувалися смереки й вечерні сутінні озановували по троху всіма його закутками, в яких нісся стогін, в чого я зрозумів, що й тут хорі. І дійсно, коли я став розглядатися, то побачив, що у вагоні було понад тридцять хорих і морожених. Всі вони лежали замотані в що хто мав. Я теж приліг і майже зараз-же заснув важким неспокойчим сном. Цілу ніч мені снилися мертвяки в альтанці, які тягнулися до мене зі скорченими пальцями голих рук і силкувалися втягнути й мене в свої страшні ряди. Я протививсь і в момент, коли, здавалося, у мене не лишилося вже більш сил цього робити, я прокинувся спитялий і тремтячий від жаху. У вагоні світліцало. Наступав ранок, що скупко освітлював стаційні будинки, голі дерева й кочковату дорогу до близького села. Це була стація А. Я виліз і пересів у санітарну легучку «Генерал Кутепов», яка йшла до м. Н. Але й тут прийшлося мені їхати в компанії в мерцями: у вагоні було сім померших від тифу. Я нервувавсь і то лягав, то знову підводивсь і одного бажав — скоріще дістатися до Н. Нарешті підійшов я до дверей, відсунув їх трохи і, щоб не дихати одним повітрям з мерцями й хорими, щоб не чути стогіну й войку останніх, я висунув голову й дививсь на широкі, вкриті рідким снігом поля. Настрій був неможливий і все здавалося, що за кожною боровною лежить мертвяк і, виглядаючи з за неї, ніби хитро всміхається й говорить: „Постій, голубчику, не гордуй, скоро, скоро й ти будеш з нами“...

Потяг біг в дванадцяти верстах від мого села і я проважав очима ці рідні поля так, ніби знав, що ніколи вже їх не побачу, ніколи не піду через них з рушницею за плечима в товаристві з моїм лягашем Беком, ніколи не сидітиму в лісничом Кузьмою за глечиком ще теплого після подою молока, ніколи не чутиму вже його оповідань про життя лісного звіря, яке вдесятеро, мені здавалося це зараз, було ближче, ніж життя сучасного людства, ніколи не задовольнятиму його цікавості про Англичанку та Бурів й інші тодішні подібні, невизначені політичні справи, до яких він був такій охотник. І перед моїма очима вставав образ Кузьми, та тільки не міг я впізнати в йому, цьому постарілому, горбатому, суворому, з прорізнаним якоюсь гострою думкою-загадкою чолі, того високого, кремезного, завжди веселого й працювального Кузьму—зразок нашого знаючого собі цину, Українця-хлібороба. Іще бачив я замість того гаю, обгорілі корчі сосен, що колись стрункою вахою обступали й берегли Кузьмову челядницьку хатинку та натомість сумно стирчачий димар, який один залишився в тім гаю свідком тої драми, із тисячі яких складається ось вже три роки сучасна українська дійсність... і в мент я скрикнув: „чоловік упав“... Чи може вдалося? І я перегнувся з вагону й ясно побачив, як котився під убіч чоловік. Ось він з ромаху перелетів через узеньку дорогу, що тягнулась вздовж насипу залізничі й застановивсь, уткнувшись лицем в глибоку боровну поля. Не було сумніву,—то впала людина. А потяг біг, ніби нічого страшного не сколося. В першу хвилину я не знав, що мені робити, але потім: застановити, зараз-же застановити потяг, може

ще живий? а хоч і мертвий—не можна кинути!—пронеслося блискавкою в голові. І я роззявив рота, щоб крикнути, щоб покликати на поміч, кинувсь у вагон і знову до дверей і встиг: вагон пролетів знову мимо ще одної людини, яка, як і перша, котилася вниз по замерзалих грудках... Як божевільний почав я кричати і, вабуваючи за самого себе, перегинатися все більш в вагону та махати руками в напрямі далекого лькомотиву.

Але чиїсь руки потягли мене назад і якийсь незнайомий, що оказався лікарем, якого я раніш не замтив у вагоні, став мене заспокоювати, дав напитися з баклажки і, коли я знову спромігся говорити, суворо пояснив мені, що то кидали мертвих: „Іх ніколи було ховати, наступали червоної, не було вільних рук, які могли-би їх закопати“...

— Я не вірив і дививсь в нерухомі очі лікаря, який здавався мені якимсь чудовиськом. Нарешті новий голос примусив мене відвернутися: „страшно, страшно стало жити“, почув я з кутка вагону й побачив стомлене, землисте обличчя, звернуте до мене. „Ви жахаетесь, добродію, що кидають мертвих в вагону, можливо собакам на страву, а що будуть робити в такими, як я. Ось, бачите, ноги відморозив, каліка навкі. Може теж кинуть собакам.. І рваний був, і тиф переніс та нарешті“... І він відвернувся до стіни... Але через хвилину знову почав: «Ледве не згорів було, як тифом хворів, інші погоріли, а я якось спасся, чудом спасся. Та й для чого?» блеснули сльози на очах. „Наші відступали й кинули наш санітарний потяг більшовикам, які перед тим зварядами запалили стацію. Вогонь перекинувся на потяг і той

почав горіти... Ех!... він махнув рукою, потім через хвилю спитав: „Ви, добродію, ідете до Н?—„Так.“—„Ось там двоє моїх товаришів з Н. Рідні брати... Не витримали бідолаги... Вдома стара матір... Осл'пла мабуть вже від сліз... Будете—зайдіть, розкажіть... Важко, а треба, нехай вже знає правду. Батька у війну забито чужинцями, а синів-свої... За свободу... Будь вона проклята!“... І в цьому його прокляттю, знаєте, відзвеніли такі нотки, які можуть бути тільки в прокляттю батька, який кляне своє рідне, єдине дитя. Він кляне його гнівно, жагуче, бо знає, що це вже останнє, що необхідно зробити. Ровум каже, що нема вже иншого виходу, що не може він більше бачити своє дитя, яке довело його до цього страшного кроку, яке знищало все, що вважало їх в природі, що наповнювало колись радістю його батьківське серце, що билось тільки для тої дитини, що жило надіями, в них кохалося, в них черпало сили в стремління довести свою рідну дитину до наміченої цілі. Він тепер побачив, що всьому кінець і кляне, але: очі кидають іскри, дріжжать безкровні губи, тремтять руки, а в тоні—в тоні весь біль, розчарування, муки жалоби, образи, горя, сорому, холоду й пустки душевної... Я, знаєте, ясно почув, не те що почув вухом, а серцем те саме в цьому—«будь вона проклята!»... І це так відповідало мійому власному настрою, що й я разом із ним шопотів без кінця: „будь проклята! будь проклята!“...

І враз потяг на хвилину зупинився біля якогось «полустанку» і в наш вагон вийшло двоє. Вони суворо й важко подавилися навколо й коли потяг знову двинувсь, пішли вони до тих двох, скинули з них шанелі... Я заплющив очі. Але

не міг так довго сидіти. Щось тягнуло мене підвинути... І я побачив, як ті двоє взяли один за голову, другий за ноги, погойдали трохи й викинули з вагону. Почекали, поки потяг трохи відбіг і теж саме зробили в другім, потім в третім, зі всіма... І після присіли внаслідок... Але я зрозумів, по їх поглядам, важким та мертвим, що не фізична втома примусила їх це зробити. То було щось більшого, щось поважнішого й болізного внутрішнім болем, який йшов не від мускулів тіла, а від того, що відрізняє людину від звіря...

Куня замовк. І ніхто не порушав тиші, тільки годинник на стінці, байдужий до всього на світі, поважно відбивав час—цок, цок, цок, цок...

— Прошло декілька днів, — продовжував Куня, — і я рішив піти до своїх родичів в Н., де й розказав усе, що зі мною тоді в дорозі трапалося й що Вам зараз довелося послухати. Тут виявилось, що мої родичі знали матір тих двох хлопців, про яких мені розповів у вагоні морожений. Вони рішили покликати її. Глянув я на неї і серце стисло, коли побачив я бідну, стару в червоному й сірому очима жінку. Я не міг дивитися в ці її очі, що здавалося проходило в саму душу. Я довго не рішавсь сказати, але нарешті пригадав слова каліки у вагоні: „Важко, а треба, нехай вже знає правду“, й обережно розказав бідній жінці про долю її синів, не згадуючи про те, як їх викинуто з вагону в полі на ласку якихось побожних людей, що може найдуть час закопати її синів десь на ріллі та й заорять весною навіть те місце, що прийняло до себе бідолах. І не даром вагавсь я та не хотів казати правди матері. Почувз вона, схопилася за груди й без крику впала на землю. Впала та й більш вже не встала. Та й по що, панове?...

Новорічний візит.

I.

Театральна зала в одному з таборів інтернованих у Німеччині гуділа тисячею голосів червоноармійців, які з хвилини на хвилину чекали представника з центрального більшовицького представництва по ділам полонених у Берліні.

Комуністи запобігаючи поглядали на „кобилку“ *), яку складала більшість червоноармійців, і суворо й з презирством—на инакодумаючих або, по комуністичному, „белих“.

Останні трималися тихо й лагідно, як взагалі „меншість“, яку на кожному кроці зустрічає відношення, що витікає із насильства, із постійних переслідувань, образ, погроз і із презирства в боку панів положення.

Комісари нервоно метушилися, чекаючи „начальство“, й то підбігали до дверей театру, то кидалися на сцену, то абивалися в гурт і щось проміж себе тиккувалися.

Взагалі утворювався настрій, як колись в часу зустрічу „високопоставленої особи“, і так і уявлялося, що там, на дворі, перед дверима, вже ушкучувався „наряд городових“ в моладецьки закрученими вусами й з руками „по швам“ в

---

*) Під цією назвою розуміли давніші полонені таборову масу, яка інертно відносилася до організованого життя табору, ставлячи власні дрібні інтереси на перше місце.

білех рукавичках. Мимохіть вставала також перед очима постать „пристава“, нервово шопочучого зазубрений текст рапорта, по якому виходило, що „всьо обстоїть благополучно“...

А герой дня все ще не приходив.

Він був відомий більшості присутніх, бо разом із ними дістався до полону в часі переходу большевицькими відділами німецького кордону. Він теж був комісаром, але озбору якоїсь піхотної дивізії, і взагалі „поход совершал“ в обставинах більш, ніж спокійних для його і навпаки занадто небезпечних для селян, які від його реквізицій заковували майно в землю й топили вози у воді... Він був не із тих, що хотять нести важкий тягар інтернованого і, маючи звязки в бюро по ділам полонених, дуже швидко отримав приемну посаду у відділі інтернованих у Берліні... Уже через сім днів після приїзду червоноармійців до табору т. Каменка, так звали гостя, явився в таборі, як „руський“ представник. Тоді його було й не визнали в тій прибраній в європейське шикарне убрання особі з „котелком“ на чорнявій „ташичній“ голові... І не одному з червоноармійців вже тоді прийшло в голову:

— А, дивись, наш Каменка вже примазався!...

Нарешті гість явивсь...

Він був незадоволений, бо в таборівім лавареті йому вже встигли „контр-революціонери“ доекти. Він хотів бути таким милим і так пнувсь уявити із себе високу особу старих часів, так милостиво подарував одній палаті сто марок, другій сімдесят. Він, навіть звернувся до одного фельдшера:

— Візьміть ось пять марок на ча... на табак, але... той, уявіть собі! — не давлячися на зльдіні, не... ввяв...

Контр-революціонери!..

До того в одній палаті він несподівано побачив часопись «Голос Росії»... Це вже було надто для такого „ідейного“ комуніста й він, заікаючися, гнівно кинув:

— Хто тут б...б...б...влий? Заберіть цю б...б...б...влюю газету!..

Але йому на те спокійно відповіли, що тут нема білих, а є люди, які думають не так, як він, не так, як комуністи. І тільки.... Це примусило його почервоніти й розлютитися...

Тому, коли за сцени почувлися тільки його перші слова:

— Ну, і що же, товарищи!...— всі зрозуміли, що гість не в дусі!..

І увесь час його промови, яка тягнулася дві з половиною години, і в якій він так мальовниче силкувався розписати росквіт большевицького раю, він бачив перед собою покірні, наче собачі, погляди комуністів, підлесливі фігури комісарів, невеселі обличчя „кобилки“, що увесь час кашляла й голосно сякалася й — поодинокі насмішувати очі!.. Чиї? Ну, ясно — білих!.. Всі останні були якісь дерев'яні і на них не впливали його неуровнені їми цифри, приклади, пояснення. Він все б'льш заікався, бо к тому ж це була його вада, і, вупинившись на якомусь складі, він довго, ніби сік, видавлював із букви звук, а поборовши її нарешті, плював слиною на аудиторію, через що зустрічав ще б'льш глузливі погляди. Це його дразнило. Він бачив, що це все, що він говорив, не те, що треба щось сказати таке, щоб примусити слухачів прокинутися, вийти з того положення, в яке він загнав їх непотрібними й непереконуючими їх часолами... І він знайшовся, але як:— „Ви не знаєте, чому не

відіхали до Росії горожанські особи й санітари? Ц...ц...цього перешкодили „б...б...белин...“, що писали до б...б...біленької часописі. Ц...ц...це вони затормазили діло; так що, товарище, я думаю, Ви мене розумієте і, я надіюся, Ви віддячите їм“...

„Руський“ представник добивсь свого і його слова, оця остання провокація, були покриті оплесками, дикими криками, божевільним захопленням...

Після того почалися невинні запити про харч, улекшення життя й інші буденні справи. На них ітерновані отримали звичайні відповіді, до яких вони вже звикли давно, ще в Росії, ще в часі погоду:

— Не хвилюйтесь, товарищі, ми представники рабоче-селянського уряду, все для Вас зробимо, всього запобіжимо, тільки не давайте волі б...б...белин...

Але цef волі й так не було і де-хто з розумнішого елемента, що хотів запитати про те пекуче, головне, що мучило і в день, і в ночі, не смів, не находив сил того зробити, бо вдома залишилися родини, близькі люде, яких взято вже „на учет“... Іх треба пожаліти... А тому — необхідно мовчати... і — мовчали...

І раптом — хтось передав записочку представникові. Це помічено. Стало тихо, тихо...

— „Ви кавали“, читає Каменка, „що червона армія приступає тепер до внутрішнього будівництва. А щож будуть робити пани-комісари? Як вони розлучаться з їхніми пріємниками й корисними для них посадами?“

Ще тихше стало в залі...

А на сцені почала без кінця заїкатися фігура представника, що то червоніла, то блідла, то кидала грізні погляди в гурт і нарешті вишалила:

— Нема, ч...ч...чуєте, нема таким повороту в Совдеп'ю, які б...б...біленькими ручками напи-сали цю записочку...

Але почин був зроблений, ахід найдений, і записочки одна за другою летіли до представ-ника. Чого там тільки не запитували!

— Ви кажете, що в Росії нема терору, а що таке ревітрибунал?

І почули роздратоване:

— Ревітрибунал — орган, який користається чрезвычайними засобами, в чрезвычайний час і який розслідує... чрезвычайні злочини...

— А що таке чрезвычайний злочин? — ле-тіла знову записочка...

— Це, коли ви с...с...см'єте судити діяль-ність у...у...уряду... Своєю к...к...критикою уряду ви несете розброд в кола робітників та селян, шкодите їм...

— Гм!... — летів новий папірець. — А доки буде працювати чрезвычайка?

— Д...д...доти, поки будуть писатися такі паперці, вона б...б...буде існувати. Вона буде існувати, поки з нами не залишать боротися с-ри, с-ти й інші, поки...

На цьому засідання припинилося і люд, тем-ний, стероризований, збитий з толку люд, сунув по остогидлих бараках. Звідтіля неслися голосні суперечки, звуки інтернаціонала та над тям усім панували поклики старших:

„Чергові! За ве...че...е...ре...ю!...“

II.

Барак для арештованих стояв окремо від табору за дротом. Він переділювався впродовж узеньким, в один крок, коридором, у який ви-ходить в двох боків ряд дверей, що закрутілися

впоперек дерев'яною перечкою. Кожні двері мали прорізане віконце, через яке важа час від часу мусила заглядати в камери-клітки, де прироблені були нари до спання.

Була ніч. На дворі сипав дрібний дощ та гудів у численні д'рки бараку мокрим зимовим подихом вітер. Черговий вартовий Німець сидів біля залізної грубки, що стояла в коридорі коло самих дверей, палив довгу черепляну люльку й замислено дививсь на вогонь та иноді ваздрісно на своїх товаришів-вартових, що спали тут-же на нарах, скоцюрблявшися під своїми шинелями. Б'ля стіни стояло де-к'лька рушниць...

В камерах було тихо, бо було вже за північ і арештовані спали. Було їх понад трицять і сиділа вони за ріжні провини проти таборового реж'му. Були й такі, що займалися спекуляцією, хотіли пронести якісь недовзвалені річі в табор, але на „контроль-васі“ попалися й тепер спочивали від своїх комерційних турбот і відсиджували свої чотирнадцять днів, одержуючи через два дні в третій хліб. Але більший відсоток складали втікачі в „беліх.“ Цим не було життя в таборі від пануючої верстви і по-за-як небагацько находилося з них таких, що осмілювалися показувати зуби й огризатися, приходили вони завжди до легкодумного рішення—втікли до иншого табору. Тим більш рішались вони на це, що й з других таборів ні-ні та й прибудуться якийсь полонений, або ітернований, що втік від роскоші комуністичного панування, переслідувань та погроз, які разом складали атмосферу терору... Із оповідань цих завжди чомусь виходило, що в тому таборі все таки краще й кожну ніч різали дріт і втікали більш западні, або найбільш переслідувані. Але недалеко щастило їм втікати

Й завжди їх ловили й приводили в ці клітки. І всеж таки було тут краще ніж в бараках, бо тут кожний був сам. Тут він не бачив на собі ворожого спостерігаючого кожний його крок ока комуніста, тут не чув він образливого назвиська „контр-революціонер“, „белый заяць“ і т. ин., на який глум була так щедра несвідома „кобилка“. Тут міг він на самоті передумати усе, що кинуло його в положення переслідуваного й своїми земляками, й Німцями, у яких він, коли переходив кордон, сподівався найти захист, співчуття й право висловлювати свої погляди, свої переконання, а находив цю клітку.

В одній із них у цей час, загорнувшись у щянюлю французького зравку, лежав інтернований Коляда, член таборової української громади. Тільки вчора привели його в цю клітку й заявили, що мусить він відсидіти тут сім днів. Йому не спалося і він пригадував усе, що в ним сталося за ці три дні. Він був „белый“ і що-дня сваривсь у бараці з комуністами, які ненавидили його за те, що він умів заціпати самі болючі місця їхньої теорії і нероз находити співчуття навіть у „кобилки.“ В той вечір, коли відіхав Каменка, він особливо сваривсь з комуністами, нищив їх за плазування перед тим „ловчилою“, узяв їх ворогами, самими страшними ворогами, тогож самого селянства й робітництва, іменем якого вони керують краєм. Він нагадав їм про те, як пятого січня вісімнадцятого року розстрілювали „красноармейці“ робочу мирню, безбройну маніфестацію, як вони з дахів будинків точнісенько так, як колись царські посіпаки, обсыпали кулями ряди робітників петроградських заводів, — робітників, які під звуки революційного гимна йшли на зустріч „свободі“, а зустріли смерть від

рук тих, хто називав себе „робоче-селянським урядом!“ Він нагадував їм про накази Раковського проти українського селянства, про накази Леніна, якими оголошувалася справжня війна проти селянства! Він згадував їм формування „сводных боевых отрядов из вольных частей губерний,“ які мусили силою видирати хліб у селян! Він пригадував їм наказ Троцького, який одобрив-би п. Трепов і простив-би йому все за це „соціалістичне“ — „не щадити наболів!“ Він підсовував їм під самий ніс знамениті рядки „апостола соціалізму“ і тримтячим голосом читав на весь барак: „весь апарат привести в боевое положение, добитися безупинної діяльності революційних трибуналів, зміцнити карний апарат!“

Проти кого?

Та протиж селянства й робітництва!

І кола?

Коли усі контр-революціонери знищені, коли нема Денікіна, нема Врангеля, коли формально настав спокій і була обіцяна будівничча мирна робота, коли всі „буржуї“ вигнані за кордон, коли приходить ся концесії видавати чужим капіталістам, боротьбою проти яких почалася большевицька революція, коли кожний пуд зерна треба виривати у селян кулеметом, а кожний час роботи робітника — приставленим до його шиї багнетом!...

Деж ваша свобода? Деж авторитет вашої влади? Де мир, де той знаменитий большевицький рай, від якого втікли німецькі робітники, від якого тікають вашіж комісари, вашіж представники ала Каменка?

Він пам'ятав, як у цей вечір його грізно переслідували комуністичні погляди, на які він

тоді в суперечці не звернув уваги і до яких він звик за довгий час впертої нерівної боротьби.

І ось... у вечері...

Сіая дощ і над бараками висіла мряка, що лівла за комір, за одяг і холодила, вдається, саме серце, наповнювала всю істоту апатією, распачем і нудьгою, він ішов через табор до свого бараку. І враз за собою почув він обережні, підозрілі кроки. Мимохіть він став і вразу подививсь у мряку, і тут щось цокнуло і він почув, як дьгнула куля...

Перед ним вразу стала картина бараку, горяча суперечка, всі погляди комуністів і він усе зрозумів і кинувсь бігти до бараку...

Його не переслідували.

Засапаний влетів він у барак і ледве зміг вимовити:

— „В мене за...раз стрі...ля...ли...“

І коли він тільки це промовив, чомусь вразу комуністи закричали:

— Ти думаєш, що це із нашої партії? Цього не може бути!

Вони підняли таку бучу, так напали на його зі всіх боків, що він почув себе винним і враз же ліг. І вже тогді, лежачи на ліжку й тремтячи нервовим тремтінням, і відчуваючи себе таким нещасним, таким самотнім, таким маненьким і прищібленим серед цих оавірих людей, вже тогді рішив втекти з табору...

Куди? А хіба не все рівно куди? Аби звідцілья, аби далі від цього звіря...

І він утік. Він найшов у товариша компас і карту і вночі втік. Йому було так легко, так весело, так вільно, коли він уночі, в дощ, крокував кудись по узенькому шосе. Він не помічав ні дощу, ні калюж, в які він ступав дірваними

чобітьми, ні чорних таємничих силуетів предорожних дерев та кам'яних стовбів...

Але...

Вже сорок кілометрів відійшов він від табору, коли його все-таки спіймали й привели знову до табору.

І ось він тут, у цій клітці, посажений на сім днів. Є час, щоб все обдумати, згадати, проаналізувати!...

Сна йому нема і він думає і тепер тільки розуміє слова Каменки:

— „Так що, товариші, я думаю, ви мене розумієте і надіюсь, ви віддячите їм...“

У січні 1921. р. Зальцесдаль.

ЗУСТРІЧ.

Петро незграбно взяв від мене цигарку, помняв її порепаними пальцями й промовив:

— Руськая?...

— Так, українська, з Криму,—додав я й підніс йому сірника. Він зацалив, зробив затяжку, всміхнувся і промовив:

— Знаменита! Давно вже не палив нашої...

З Петром я зустрівся у маленькому німецькому містечку. Він тут був на праці, на яку втік з табору інтернованих червоноармейців. Я—чекав потягу, який мусів відійти тільки ввечері. Погода вдалася на-диво гарна, ясна та морозна, і я бродив по незнайомому містечку, роздивляючися на вікна крамниць. Вони навіть у цьому містечку були цікаві. Біля крамниці з їжою я побачив Петра. Його зовнішній вигляд зразу дав мені зрозуміти, що це—полонений. Я не став довго роздумувати й привітавсь. І, коли виявилось, що Петро Українець та ще й червоноармеець, я не зміг собі відмовити, щоб не познайомитися з ним ближче й не розпитати про річі, що так цікавлять кожного емігранта...

Вжеж три роки в Україні!...

Він, видимо, теж врадів мені й недовго вагався, коли я пропонував йому зайти в ресторан і випити шклянку пива. Біля столиків з червоними скатертинами в клітку сиділи Німці, пили пиво, палили вонючі сигари й флегматично спорили про комуністів, незалежних, фолькс-

партай і відміняли у всіх відмінках-Францове і Франкрайх...

Ми всілися в куті біля столика, взяли собі пива й повели розмову. На нас дививсь зі стіни кайзер Вільгельм та якась птаха вовтузилася в клітці, що висіла над нашими головами. Петро виявив себе добрим бесідником і зараз-же почав багато й цікаво розповідати про Совдепю, (він так називав Росію), про Україну, про поход на Польщу. Нарешті він раптом замиловсь. По обличчю пробігла якась тінь і в очах став не то жах, не то сум, не то вираз ледве помітного гніву й погрози.

— Хочете, я розкажу Вам одну коротеньку історію?...

— Будь ласка, пане-товаришу.

Петро відпив пива, протягнув рукавом по устах і почав:

— Гора з горою не сходиться, а людина з людиною сходяться... Було це так. Діждавсь і я того часу, що зветься «свободою». Попрощавсь я в московську муштру та війною й потяг до дому. Радів я дуже! Та й було чому радіти! Зразу аж дві свободи: одна від солдатчини, а друга—ну, та ця звісна кожному, хто дожив до 1917. року.—Ось, думаю, тепер я живу. Думав і радів та поспішав до дому, до рідних осель, до близьких людей... І про те й гадки не було, що остання свобода виїде ще на гірше, ніж миколаївська неволя... Приїхав до дому та й взявся господарювати. А було біля чого рук прикласти, бо господарство у нас було завжди порядне. Щиро, вкупі зі старим батьком, ввався я за діло. І так добре пішло наше життя,—розумне, легке та радісне. Коні, коровки, овечки—Господи, та чого ще кращого бажати

нашому братові, хліборобові? Після того страхотя, тих турбот та горя на повціях, так було мляло та тихо в рідному селі! Душа відпочивала! А тіло? Воно одного потребувало: праці, праці й праці! І працював, та ще й як працював? Гравсь ва роботою! Повдорозшав! Ніби на світ знову народивсь!...

Я дививсь на обличчя Петра, яке сяло таким гарним промінням, що мимохіть мені ставало завдрісно. Я вірив, та й не можна було не вірити, бачучи перед собою це натхнене обличчя, що той час був для Петра часом дійсного щастя.

— Але не довго,—змінив тою Петро—, спочивав я за роботою. Недовго раділи ми в батьком на добру пшеничку, що гнала свій колос та вкланялася нам, коли ми приїздили на неї подивитися. Недовго... Прийшов пам'ятний для мешканців нашого краю 1918. рік. Багато вісток доходило до нас, що десь в Росії, в Петрограді чи то в Москві, робиться таке, чого ми й не сподівалися. Чули ми, що людей тих, котрі нам дали свободу та скинули царя, порозгонили. Котрих з них арештовано, а котрих і побито. А потім і нова чутка: сунуть до нашого краю якісь люди, що звуться більшовиками. І багато про них нічого балакати, але ми тому не вірили... Вірили чи ні, авжеж незабаром прийшлося й повірити...

Був ясний ранок кінця лютого. На блакиті небесній—ані хмароньки! Як звичайно, пішов я поратись по господарству. Тільки в хаті, як чую—наче грім вдарив. Я здивувався: у лютому місяці ми його ще ніколи не чули. Той небож не таке, щоб гриміти. Ще мент і—знову: бух! бух! А тут біля самого нашого городу пада одне,

друге й зі страшенним грюком розривається. Потім задокотів кудамет... Тут я вже все зрозумів і побіг до хати. Аж чую на вулиці якийсь гомін. Я—до вікна. А там попереду станичної старшини з хлібом та сіллю й чоловіків, жінок та дітей, біжить наш станичний атаман із білим прапором. Вискочив з хати і я за ними і побіг разом до стації. Від переляканого люду довідався я, що когось треба зустрічати, а кого—так ніхто й не тямив. Але пробігши з верстау, побачили ми сотні з дві кінноти й скільки гармат. Побачили вони нас з білим прапором і припинили стрілянину. Ми наблизилися. Це були червоноармейці зі старшиною Абрамовим, який, як я пізніше довідався, був кравець з міста Єйську. Він зарав-же наказав зібрати сход. Задзвонили у дзвони й зібралось чи мало народу. Абрамів виліз на стілець і почав говорити. Він казав про те, що прийшла нова влада, котра єдина може дати робочому людові «добру пораду в життю». Ми мовчки слухали, бо були налякані стрілами з гармат. Багато він казав про нову владу та й закінчив: «за то, что вы не вышли нас во время встрѣтить и за выпущенные по вашей станицѣ тридцать пять снарядов я налагаю на вас контрибуцію в размѣрѣ 35.000 рублей. Кроме того через два часа приготовте 50 пудов хлѣба и 10 пудов сала»...

Петро гірко всміхнувся, помовчав трохи й потім почав знову:

— Більше місяця пройшло з того дня. Багато дечого за цей час у нас змінилось. Тільки не вийшло на обіцянку кравцеву, що, мовляв, будете жити так, як сами хочете. Кожного дня приходили якісь відд'їли. Брали вони все, чого тільки їм бажалося, та тільки—за гроші й

не питай! Брали коні, корови, хліб, одяг. Багато сусідів залишилося зовсім без хліба, або в таким лишком, що годі було дотягнути до нового... Не минули грабіжники й мого батька. Забрали вони й у нас коня, корову та хліб. На хліб дали квітки: узято стільки й стільки хліба й гроші одержати на такій то стації, у такого то „совнархова“, чи ще якимось. Вий його сила Божа—не виговоріш!—плюнув Петро так енергійно, що аж птаха перелякано забилася в клітці. Петро подививсь в гору, посміхнувся і ласкаво кинув:

— Не бійсь, дурня, я не червоноармєць і невинної душі не загублю.

— Як же не червоноармєць? — пошуткував я:—авжеж Вас інтерновано, яко большевика...

Але Петро серйозно подививсь мені в очі й продовжував:

— Оце все, що скоїлося у нас на станції, не минуло й вищих сел на Кубані. Постійні реквизиції, насильства, вбивства обурили вщерть козаків Бійського округу. Вони організувалися й стали нападати на червоноармєйців, так що їм прийшлося дуже поганенько й скоро почали вони готуватися до відступу. Саме в цей час прийшов день, коли я мусив одержати гроші за хліб. Я зібравсь і поїхав на станицю, що була прописана на квітку. Тут були мої добрі приятелі і навіть родичі. У „штаб“, куди я звернувся за грошми, мені сказали, що «старшаво начальника нет, кудась повхав!» Я побачив, що почалося вже крутієство й пішов геть. По дорозі до родичів зайшов я до своїх приятелів. Були вони дуже смутні, а в хаті такий настрій, ніби в неї оце тільки випроводили когось на

цвинтар. Я не міг довго там залишатися й пішов до родичів. Тільки став я доходити до їхньої хати, як по вулиці почалися стріли з рушниць та кулеметів, а десь за станцією стали вибухати гармати. Я побіг. В цей момент до хати моїх родичів підїхало декілька червоноармейців. Вони вскочили в хату й почали шукати зброї. Перевернули все в скринях, шахах та ліжках і, коли нічого не знайшли, почали тягти усе, що мало хоч невеличку коштовність. Я сидів на лавці й тремтів так, ніби мене била пропасниця. Я почував, що ще момент і я, беззбройний, кинуся на цих злодіїв, вчплюся якомусь із них у горлянку та так і закастелю... Але питання:—А ти чого тут?—примусило мене опанувати собою і я відповів, що приїхав за грішми, які належать мені за хліб... Тут вийшло таке, що я й досі не можу стамитися: Хтось кричав на мене, хтось приставляв мені до лоба револьвера й я опам'ятався вже тільки на стації, куди мене привів червоноармеець, обличчя якого я дуже добре запам'ятав. На стації несподівано я вустрів двох моїх приятелів, двох братів Фіськових. Скоро привели ще одного нашого друваку. Не знаю, як я виглядав, але мої приятелі були бліді й мовчки сиділи на стільцях якоїсь стаційної кімнати. В одного на обличчю була кров... Незабаром почувсь гомін і в кімнату вийшло чотирі червоноармейці. Між ними був і той, що привів і мене. Вони ваяли двох братів Фіськових і пішли. Причиняючи двері, мій провожатий звернувся до мене й гостро кинув:—А а тобою я ще побалакаю...

Петро обтер рукавом сіт в чола, чомусь подививсь навколо себе і, стискуючи обома ру-

ками шклянку, так що аж пальці побіліли, раптом випив все пиво до дна й глухо прошепотів:

— Знаєте, що було через хвилю?...

Нетрудно було здогадатися... Настрій Петра, який в цей мент знову переживав стару історію, передався й мені і я чув, як тремтіли в мене руки, і якийсь холод пробігав по спині і в ногах.

— Як би Ви чули той крик, страшний нелюдський крик людей, яких ці звірі рубали шаблями!...

— Опам'ятався я,—продовжував після довгої мовчанки Петро,—в'д стрілів із рушниць та кулеметів. Це були наші козакки, що влетіли на станицю на змелених конях. Ми вдвох вискочили в хату, на волю. Наша станиця палала з усіх боків. На конях спасалися червоноармійці. Біля самої станиці лежали два мертвяки. На їх страшно було дивитися, так вони були посічені шаблями. То були брати Фіськові...

Після того пройшло багато часу. Я захворів і лежав у лазареті в Новоросійську, як туди знову після Денікіна прийшли червоноармійці, які й забрали мене в полон. Через деякий час попав я в большевицьку армію й мене інтерновано разом із нею в Німеччині у таборі. Блукаючи якимось біля бараків, підійшов я до купи большевиків, що стояла на пляцу й весело реготалася. Один із червоноармійців щось розповідав і тішив публіку. Я прислухавсь. Він вів балачку про те, як його відділ „воював“ на Кубані. Його обличчя вдалося мені знайомим. Я став придивлятися і впізнав його: це був він, той, що заарештував мене й гроши ві мною побалакати. Як раз він почав

розповідати про станицю, де мене було заарештовано. Із якою звиринною радістю говорив він про те, як вони грабували станицю, вбивали мешканців і нарешті запалили її з усіх боків!—Ми показали їм, що таке советська влада!—закінчив він своє оповідання. Всі реготали, а я тремтів і злість кипіла в мені проти цього злодюги й проти цієї товпи, що своїм реготом ніби похваляла цього злочинця. І врав я спитав:

— А чи не знали Ви в цій станиці двох парубків, зарубаних на стаці шаблями?

— Його обличчя засяло урочистістю й він з пихою відповів:

— Як же не знаю; я там теж тоді разом був!

— А за віщож Ви їх порубали?—спитав я, ледве здержуючи сльози.

— Та цеж ми пробували, чи гострі наші шаблі,—глузуючи відповів червоноармієць.

— А не знаєте Ви мене, добродію?

— Він вдививсь в мене, зблід і нічого не сказав. Колиж я йому пригадав все, він ще більше зблід і тихо промовив:

— Не знаю, товаришу.

Знаєте, я не мав вже тоді більше сил себе здержувати й заплакав... Товпа теж більш не сміялася,—закінчив Петро своє оповідання:—мабуть соромно стало...

Мабуть...

У лютім 1921. р. Заліцведель.

